

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

2016

MEMORANDAMU

TIMARAKA: 70

Memorandamu leyi yi na tipheji ta 9.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1****XITSHURIWA XA A****Makoreketelo ya Xikambelantwisiso**

- Tanihleswi ntshikelelo wu nga eka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swi fanelangi swi xupuriwa, handle ka loko swihoxo swa kona swi cinca nhlamuselo/matwisiselo. (Hambiswiritano, swihoxo swa ha fanele swi kombisiwa).
- Loko mukamberiwa a tirhisa marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito wolawo, naswona loko nhlamulo yi twala, u nga xupuli mukamberiwa. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kutani ri laveka eka nhlamulo, ri amukele.
- Ku hava maraka leyi nga ta nyikiwa eka swivutiso swa mavonelo eka nhlamulo ya INA/E-E kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa maraka.
- A ku na timaraka leti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Laha ku lavekaka tinhlamulo ta rito rin'we kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa hi mfanelo loko rito leri lavekaka ri nkhwatihatwile/tikisiwile.
- Loko ku laveka timhaka/minkutlunya yimbirhi/yinharhu kutani mukamberiwa a nyika yo tala, koreketa yo sungula yimbirhi/yinharhu ntsena.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swa nhlawulonyingi, amukela HISWIMBIRHI, letere leri xaxameleke na nhlamulo leyi nga yona NAKUMBE nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka.

- 1.1 'Xilovekelo.'√ (1)
- 1.2 A.√/A a ehleketa hi matimba swinene.√ (1)
- 1.3 U chayisile BMW 5 Series.√/U chayisile Ford Focus 160i.√/U endlile leswaku muchayeri wa Ford Focus a biwa a kondza a lova.√/U chayisile Toyota Yaris.√
(Tinhlamulo timbirhi ntsena.) (2)
- 1.4 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Nhlokomhaka yi ri 'Khombo ro chayela u pyopyiwile', xitshuriwa na xona xi vulavula hi makhombo layo tala lama vangaweke hi muchayeri loyi a a chayela movha a pyopyiwile.√√ (2)
(Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.)
- 1.5 Vito ra yena ri yelana na milandzu leyi a nga yi endla yo nwa byalwa a tlhela a tlumbetela mimovha ya vanhu.√√ (2)
- 1.6 A a tiphina hi byalwa lebyi a byi n'wi nyika kurhula ka mbilu.√√ (2)

- 1.7 A ndzi ta xi tirhisa loko ku lovile munhu.√√/A ndzi ta xi tirhisa loko ku file munhu.√√/A ndzi ta xi tirhisa loko ku hundzile munhu emisaveni.√√ (2)
- 1.8 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: A va ehleketa leswaku i n'wini wa Nissan TIIDA loyi a nga va tlumba a tlhela a baleka kutani a vo rihisela.√√ (2)
- (Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.)
- 1.9 Mukamberiwa u ta aneka vonelo ra yena. Xikombiso: Murhangeri wa maphorisa u va vona nandzu mhaka yi nga si tengiwa.√√/Murhangeri wa maphorisa u kombisa ku sola maendlelo ya swimunhuhatwa.√√ (2)
- (Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.)
- 1.10 **Ya khorwisa.** Va kona vachayeri va mimovha lava tlumbaka mimovha yin'wana va tlhela va nga yimi kumbe va baleka.√√ (2)
- A yi khorwisi.** Mhaka ya ku va Nandzu a tlumbetela mimovha yo tala hi nkarhi wutsongo swi komba nthathelo.√√ (2)
- (Timaraka i to seketela ntsena. Swa boha leswaku mukamberiwa a kombisa tlhelo. Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.)
- 1.11 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Hikuva a a chava leswaku vachayeri van'wana va mimovha va ta n'wi dlaya.√√/A a chava ku khomiwa hi maphorisa.√√/A a chava ku rihisiwa milandzu leyi a yi endleke.√√ (2)
- (Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA B

- 1.12 Mukamberiwa u ta nyika matitwelo ya yena. Xikombiso: Swa ndzi vava, hikuva hakanyingi loko mimovha yi kala yi tlumbana vakhandziyi va yona va tala ku lova/va vaviseka.√√ (2)
- (Amukela na matitwelo man'wana lama twisisekaka.)
- 1.13 Mukamberiwa u ta aneka vonelo ra yena. Xikombiso: Ku chayela hi rivilo ra le henhla.√√/Ku chayela vanhu va pyopyiwile.√√/Ku chayela handle ko xiyaxiya.√√ (2)
- (Nhlamulo yin'we ntsena. Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.)
- 1.14 Mukamberiwa u ta nyika nhlamuselo ya yena. Xikombiso: Hi ku va vachayeri va nga nwi byalwa va tlhela va chayela.√√/Ku chayela hi rivilo leri kombisiweke eka mimfungo ya le magondzweni.√√ (2)
- (Nhlamulo yin'we ntsena. Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A NA B

1.15 Switshuriwa hiswimbirhi swi hi paluxela makhombo ya mimovha.√√ (2)

1.16 Mukamberiwa u ta boxa ku hambana kun'we. Xikombiso: Tinghozi leti nga eka Xitshuriwa xa A ti humelerile eka tindhawu to hambanahambana kasi eka xitshuriwa xa B nghozi leyi nga kona yi humelerile eka ndhawu yin'we.√√/ Xivangelo xa tinghozi leti humeleleke eka xitshuriwa xa A xa tiveka kasi xivangelo xa nghozi leyi humeleleke eka xitshuriwa xa B a xi tiveki. √√

(Amukela na ku hambana kun'wana loku twisisekaka.) (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C****MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XA NDZIMANA**

- NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO/NKATSAKANYO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

Munhu a nga ngenela tidyondzo a kota ku lwisana na vusiwana.√ A nga sungula mapfhumba lama hakerisaka mali leyi yi nga ta pfuna vana lava loveriweke.√ Ku nga lemukisiwa vaaki na minhlangano hi ta nkoka wo phalala vanhu lava pfumalaka.√ Vapfumari va nga kondleteriwa ku tisungulela swikimi swa vurimi.√ Swikolo swi nga ha phakela vadyondzi lava va pfumalaka swakudya leswi saleke.√ Ku nga kunguhatiwa khonsete kutani mali leyi ntsungu wu yi hakelaka yi pfuna lava pfumalaka.√ Munhu a nga tsala atikili yi ya eka phephahungu a lemukisa vahlayi ku pfuna vapfumari.√

[Ntsengo wa marito = 90]

- Nkoka wa mahungu (N) = √√√√√√√ (7)
  - Matirhiselo ya ririmi (R) = √√√ (3)
- [Nkombu wa timhakankulu ntsena]**

MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XO XAXAMETA TIMHAKANKULU

- NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO/NKATSAKANYO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

MINKUTLUNYA		MINTSHAHO	
1.	Munhu a nga ngenela tidyondzo a kota ku lwisana na vusiwana.√	(a)	Munhu a nga endla tidyondzo mayelana na ku lwisana na vusiwana bya vatirhi lava timfanelo ta vona ti tsan'wiwaka.
2.	A nga sungula mapfhumba lama hakerisaka mali leyi yi nga ta pfuna vana lava loveriweke.√	(b)	Munhu a nga endla mapfhumba man'wana ku fana na ku simeka mphikizano laha lava va wu ngenelaka va humesaka mali leyi yi nga nyikeriwaka eka vana lava loveriweke.
3.	Ku nga lemukisiwa vaaki na minhlangano hi ta nkoka wo phalala vanhu lava pfumalaka.√	(c)	Munhu a nga ha kondletela nhlengeletano yo lemukisa vaaki, minhlangano yo tiyimela na vaswihangalasangungu hi ta nkoka wo phalala vanhu volavo.
4.	Vapfumari va nga kondleteriwa ku tisungulela swikimi swa vurimi.√	(d)	Vanhu lava pfumalaka va nga ha kondleteriwa ku tisungulela swikimi swa vurimi laha va nga byalaka matsavu va xavisela vanhu hikuva vanhu vo tala va karhele hi nyama ya siku na siku.

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3****XITSHURIWA XA D**

- 3.1 A ku na ntlhari na yin'we leyi yi nga tumbuluxiwangiki hi mudyondzisi.√/ Vanhu hinkwavo lava nga tintlhari va huma emavokweni ya mudyondzisi.√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (1)
- 3.2 Ku koka rinoko ra vaamukeri va hungu.√ (1)
- 3.3 'A ku na ntirhovutomi wo antswa ku tlula wa vudyondzisi.'√ (1)
- 3.4 Mukamberiwa u ta nyika matitwelo ya yena. Xikombiso: Xi va hlohlotela ku dyondzela ntirho wa vudyondzisi.√√
(Amukela na matitwelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 3.5 Wu hi kombisa leswaku vanhu lava nga dyondzeka va tele ngopfu a swi olovi ku va hlaya hinkwavo.√√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 3.6 Nhlokomhaka yi ri: 'Mudyondzisi-mutumbuluxi wa tintlhari hinkwato', leswi tiyisisiwaka hi hungu ra xinavetiso ra leswaku mintirho leyinene hinkwayo yi va kona hikwalaho ka mudyondzisi.√√ (2)
- 3.7 Mukamberiwa u ta hlamusela matitwelo ya yena lawa ya twisisekaka ehenhla ka xinavetiso lexi. Xikombiso: **Xa ndzi tsakisa** hikuva xi kombisa nkoka wa mudyondzisi etikweni.√

KUMBE

Xa ndzi vilerisa hikuva hambileswi swidyondzeki hinkwaswo swi nga hundza emavokweni ya mudyondzisi a swi vuli leswaku vudyondzisi byi antswa ku tlula yin'wana mintirho.√

(Nhlamulo yin'we ntsena. Maraka i yo seketela. Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.)

(1)
[10]

XIVUTISO XA 4**XITSHURIWA XA E**

- 4.1 Wu kombisa vun'wini bya khathuni.√/Wu kombisa mupfapfarhuti/mutumbuluxi wa khathuni.√ (1)
- 4.2 Ku komba ku eneriseka loku nga kona eka vadyuhari lava hi mali ya mudende leyi mfumo wu va holelaka yona.√√/Ku sola mhaka ya ku va vadyuhari va hola mudende lowu va nga wu tirhelangiki.√√ (2)
- 4.3 Xi vula leswaku mali leyi va holeriwaka yona hi mfumo a va yi tirhelangi.√√ (2)
- 4.4 Mukamberiwa u ta tsala xivulwa lexi humelerisaka nhlamuselo ya rito 'hola' kambe yi hambana na leyi nga eka xivulwa lexi a nyikiweke xona. Xikombiso: Loko a nga si **hola** dokodela a nge n'wi pfumeleli leswaku a tlhelela exikolweni.√√ (2)
- (Amukela na swivulwa swin'wana leswi twisisekaka.) (2)
- 4.5 Yi lemukisa mukhalabya loyi leswaku vadyuhari va tiko ra ka vona va tiphina.√ (2)
- Yi lemukisa mukhalabya leswaku eka man'wana matiko u fanele u sungula hi ku tirhela mfumo ku va u ta kuma mudende.√ (2)
- 4.6 Vadyuhari van'wana va tirhisa mali ya mudende hi vusopfa.√/Swi wisa ikhonomi ya tiko.√ (1)
- (Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (1)

[10]

XIVUTISO XA 5**XITSHURIWA XA F**

- 5.1 'Xihlawuhlawu.'√ (1)
- 5.2 Loko ku fanele ku endliwa swilo swo karhi kambe swi nga olovi.√ (1)
- 5.3 I ku yisa rito 'misava' eka vundhawu.√√/Ku yisa rito eka vundhawu.√√
(Mukamberiwa a nga kumi maraka loko a nyikile tinhlamulo timbirhi kambe yin'we ya tona yi ri leyi hoxekeke.) (2)
- 5.4 Ri hlamusela ku ringeta hi tindlela hinkwato leswaku misava ya vakokwa wa vona yi tlhelela eka vini va yona.√/ Ku endla hi matimba leswaku u kuma leswi nga swa wena.√ (1)
- 5.5 Mali leyi ya ha ta aviwa exikarhi ka swirho hinkwaswo swa ndyangu.√ (1)
- 5.6 A.√/Ku va xilo xo karhi xi ri xa wena.√ (1)
- 5.7 Mi hakeriwa mali hikuva misava ya n'wina a ya ha ttheriseleki eka n'wina.√
(Muakamberiwa u kuma maraka loko a kumile tinhlamulo hinkwato.) (1)
- 5.8 Hikuva laha ku nga na mali ku tele ngopfu timhaka ta vuxisi, loko vanhu va fanele ku hakeriwa, mfumo wu sungula hi ku endla ndzavisiso ku kuma loko va ri vini va yona va xiviri.√√ (2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70